

Εισαγωγικά

Είναι αβέβαιο, αν κάποια κοινωνική επιστήμη ήταν ποτέ τόσο νέα και αθώα που να ασχολήθηκε όχι έμμεσα, μέσω της ενασχόλησής της με προγενέστερες απόψεις, αλλά άμεσα με το γνωστικό της αντικείμενο. Βέβαιο είναι, ότι η οικονομική επιστήμη σήμερα δεν είναι.

Αν έτσι έχει το πράγμα, τότε μια, υπό μορφήν εισαγωγικών παρατηρήσεων, συζήτηση του προβλήματος τι είναι οικονομική επιστήμη και ποιο το γνωστικό της αντικείμενο όχι μόνο θα παρέμενε αναγκαστικά προεπιστημονική αλλά και θα οδηγούσε σε αδιέξοδο, διότι σύντομα θα ήταν αναγκασμένη να αναφερθεί και να παραπέμψει στην οικονομική θεωρία, στης οποίας την παρουσίαση θέλει να εισάγει, να προϋποθέσει δηλ. ως γνωστόν ό, τι πρόκειται να ακολουθήσει.

Οικονομική επιστήμη είναι η οικονομική επιστήμη όπως αναπτύχθηκε μέχρι σήμερα κι όπως ασκείται σήμερα και το αντικείμενό της είναι το αντικείμενο της οικονομικής επιστήμης που ασκείται σήμερα. Συνεπώς το πρόβλημα, τι είναι οικονομική επιστήμη και ποιο το αντικείμενό της, δεν μπορεί παρά να θέτει το ερώτημα τι είναι η οικονομική επιστήμη που ασκείται σήμερα και ποιο το αντικείμενό της κι ίσως, όταν υπάρχει η προεπιστημονική υποψία ότι αυτή η οικονομική επιστήμη δεν ασχολείται με το «πραγματικό» αντικείμενο της οικονομικής επιστήμης, και το ερώτημα, αν είναι δυνατόν να υπάρξει — προς το παρόν ασφαλώς μόνο ως πρόγραμμα — μια οικονομική επιστήμη διαφορετική από την ασκούμενη και ποιο το αντικείμενό της, ποιο το «πραγματικό» αντικείμενο της οικονομικής επιστήμης ή το αντικείμενο της «օρθής» οικονομικής επιστήμης.

Το δεύτερο ερώτημα είναι αυτό, του οποίου την απάντηση αναμένει συνήθως ο αναγνώστης από τις εισαγωγικές παρατηρήσεις.

Μόνο που αυτή η «օρθή» οικονομική επιστήμη και το αντικείμενό της, το «πραγματικό» αντικείμενο της οικονομικής επιστήμης, δεν υπάρχουν στην πραγματικότητα παρά μόνο ως υπόνοια ή ως ευχή. Υπάρχουν μόνο η ασκούμενη οικονομική επιστήμη και το αντικείμενό της. Αυτή είναι η οικονομική επιστήμη και το αντικείμενό της είναι το πραγματικό αντικείμενο της οικονομικής επιστήμης.

Η «օρθή» οικονομική επιστήμη και το αντικείμενό της, το «πραγματικό» αντικείμενο της οικονομικής επιστήμης, προκύπτουν, αν προκύψουν, αργότερα από την ενασχόληση με την πραγματικά ασκούμενη, την υπαρκτή οικονομική επιστήμη, από την παρουσίαση και την κριτική της. Έτσι το παραπάνω πρόβλημα, και μάλιστα το δεύτερο σκέλος του, μπορεί να τεθεί και να συζητηθεί αν όχι μετά πάντως κατά την παρουσίαση και κριτική της οικονομικής επιστήμης που ασκείται σήμερα.

Παρόμοια ισχύουν και για την άποψη, ότι μια *Εισαγωγή* στην Οικονομική Επιστήμη θα πρεπε να εισάγει στην τελευταία μέσω της ιστορίας και της μεθόδου της.

Όμως το νόημα μιας τέτοιας χρήσης της ιστορίας της οικονομικής επιστήμης εξαντλείται στα προτερήματα του αφηγηματικού χαρακτήρα που πιθανότατα θα πρόσδιδε τουλάχιστον στις εισαγωγικές παρατηρήσεις μιας *Εισαγωγής* στην Οικονομική Επιστήμη. Η μόνη όμως επιδίωξη που θα μπορούσε να έχει, η προαγωγή της κατανόησης του ιστορικού χαρακτήρα των οικονομικών θεωριών, είναι αινέφικτη, διότι προϋποθέτει προς το παρόν μη δεδομένες γνώσεις οικονομικής θεωρίας. Την κατανόηση αυτή προάγει περισσότερο η χωρίς προηγούμενη γνώση της ιστορίας της οικονομικής θεωρίας ενασχόληση με την ίδια την οικονομική θεωρία και λιγότερο μια απλή αναφορά σε στάδια της ιστορίας αυτής της θεωρίας, η οποία δεν μπορεί να προϋποθέσει γνώσεις της τελευταίας.

Όσον αφορά τη μέθοδο της οικονομικής επιστήμης, δεν είναι δυνατό να συζητηθεί παρά μόνο μετά ή κατά την παρουσίαση και κριτική της οικονομικής επιστήμης. Όπως δεν υπάρχει μέθοδος της επιστήμης πριν και έχω από την επιστήμη,

έτσι επίσης δεν είναι δυνατόν να συζητηθεί η μέθοδος μιας επιστήμης πριν και έξω από τη ουσιαστική ενασχόληση με την ίδια αυτή επιστήμη — πολύ περισσότερο όταν πρόκειται όχι μόνον για τη δεδομένη, αλλά και για τη δέουσα μέθοδο, η οποία βέβαια μόνο από την παρουσίαση και κριτική της επιστήμης μπορεί να προκύψει.

Η *Εισαγωγή* αυτή στην Πολιτική Οικονομία δεν θέτει ρητά το πρόβλημα της μεθόδου της οικονομικής επιστήμης, δεν παραλείπει όμως, όπως θέλουμε να πιστεύουμε, να υπαινίσσεται μεθοδολογικά προβλήματα όπου κι όταν αυτά προκύπτουν από την ίδια την εκτιθέμενη ύλη. Δεν θέτει επίσης πουθενά ρητά το πρόβλημα του αντικειμένου της οικονομικής επιστήμης, λέει ωστόσο, καίτοι έμμεσα, όπου το απαιτεί η ίδια η ύλη, αρκετά για το αντικείμενο — και για το «πραγματικό» — της οικονομικής επιστήμης.

Μετά απ' όλα αυτά μας φαίνεται προτιμότερο να εισάγουμε τον αναγνώστη στην ανά χείρας *Εισαγωγή* στην Πολιτική Οικονομία με μια σύντομη αναφορά στη θεματική της.

Στο Ιο Κεφάλαιο πραγματευόμαστε τον κοινωνικό χαρακτήρα της παραγωγής.

Αρχίζουμε με την ανάπτυξη, της έννοιας του κοινωνικού καταμερισμού της εργασίας και την κατάδειξη του κοινωνικού χαρακτήρα της κοινωνικά καταμερισμένης εργασίας και παραγωγής. Στη συνέχεια αναλύουμε πώς διαμεσολαβείται ο κοινωνικός χαρακτήρας της παραγωγής σε ορισμένους πλασματικούς κοινωνικούς σχηματισμούς, στην «κοινωνία ελεύθερων ανθρώπων» και στην «κοινωνία ανεξάρτητων παραγωγών που είναι ιδιοκτήτες των μέσων παραγωγής των και δεν χρησιμοποιούν ξένη εργασιακή δύναμη». Η ανάλυση αυτή μας επιτρέπει να αναπτύξουμε τις έννοιες του αγαθού (της αξίας χρήσης), του εμπορεύματος (της ανταλλακτικής αξίας), της παραγωγής αγαθών και της εμπορευματικής παραγωγής κι επίσης να δείξουμε τους δύο θεμελιώδεις τρόπους κοινωνικοποίησης της εργασίας και της παραγωγής: της κοινωνικοποίησης της εργασίας και της παραγωγής ως συνειδητής και άμεσης πράξης των ίδιων των άμεσων παραγωγών και ως ανεξάρτητου από τη συνείδηση και τη βούληση των παραγωγών αποτελέσματος της παραγωγής και ανταλλαγής εμπορευμάτων. Η

ανάλυση του τρόπου διαμεσολάβησης του κοινωνικού χαρακτήρα της παραγωγής στην κοινωνία των ανεξάρτητων παραγωγών που αναφέραμε πάραπάνω από την εμπορευματική παραγωγή και την ανταλλαγή εμπορευμάτων μας επιτρέπει να αναπτύξουμε τον κοινωνικό καταμερισμό της εργασίας και την ύπαρξη ανεξάρτητων και αυτόνομων παραγωγών ως τους όρους ύπαρξης εμπορευματικής παραγωγής. Αυτό πάλι μας επιτρέπει να αναπτύξουμε την καπιταλιστική παραγωγή ως την εμπορευματική παραγωγή ιδιωτικών ανεξάρτητων και αυτόνομων παραγωγών, οι οποίοι χρησιμοποιούν ξένη εργασιακή δύναμη που αγοράζουν ως εμπόρευμα, και να ερμηνεύσουμε την κοινωνικοποίηση της εργασίας και της παραγωγής στην καπιταλιστική κοινωνία ως διαμεσολαβούμενη από την ανταλλαγή εμπορευμάτων και την επιδιώξη κέρδους. Ολοκληρώνουμε την ανάλυση του κοινωνικού χαρακτήρα της παραγωγής με μια σύντομη ανάλυση του ενδοεργοστασιακού καταμερισμού της εργασίας και κλείνουμε το Ιο Κεφάλαιο με την ανάπτυξη των εννοιών της ουσίας, του μεγέθους, του περιεχομένου και της μορφής της αξίας και με μια σύντομη ανάλυση της εξέλιξης της μορφής της αξίας έως τη μορφή της τιμής.

Στο ΙΙο Κεφάλαιο περιγράφουμε με τη βοήθεια δυο πινάκων εισροών-εκροών ένα (γραμμικό) σύστημα παραγωγής με σταθερό κεφάλαιο, δυο τομείς παραγωγής και δυο εμπορεύματα και προσδιορίζουμε στο αναλυτικό πλαίσιο αυτού του συστήματος τις αξίες των δυο εμπορευμάτων και την αξία της εργασιακής δύναμης. Στη συνέχεια αναλύουμε τα πραγματικά μεγέθη του συστήματος (μέσα παραγωγής, φθαρέντα μέσα παραγωγής, ακαθάριστο προϊόν, καθαρό προϊόν, πραγματικό ωρομίσθιο, πραγματικοί μισθοί, υπερπροϊόν, παραγωγικότητα της εργασίας) καθώς και τα αντίστοιχα αξιακά μεγέθη, δηλ. τα ονομαστικά μεγέθη υπολογισμένα σε αξίες, (σταθερό κεφάλαιο, αξία φθαρέντων μέσων παραγωγής, αξία προϊόντος, καθαρή αξία, αξία μιας μονάδας εργασιακής δύναμης, αξία της συνολικής εργασιακής δύναμης, υπεραξία). Ακολουθεί μια ανάλυση της κατανομής του καθαρού προϊόντος σε εργάτες και καπιταλιστές, στα πλαίσια της οποίας αναπτύσσουμε και τις ποσοτικές σχέσεις μεταξύ της αξίας μιας μονάδας εργασιακής δύναμης, του ποσοστού υπεραξίας και των σε αξίες

υπολογισμένων μερίδων των μισθών και των κερδών στο καθαρό προϊόν.

Κλείνουμε το Ηλιοκέφαλο με την ανάπτυξη των συνθηκών, υπό τις οποίες ένα σύστημα παραγωγής είναι «παραγωγικό», παράγει δηλ. ένα θετικό καθαρό προϊόν, καθώς και των συνθηκών, υπό τις οποίες ένα σύστημα παραγωγής είναι «κερδοφόρο», παράγει δηλ. ένα θετικό κέρδος.

Στο Ηλιοκέφαλο αναλύουμε τις έννοιες της διαδικασίας εργασίας, της διαδικασίας παραγωγής, της παραγωγικής και της μη παραγωγικής εργασίας, του σταθερού και του μεταβλητού κεφαλαίου, της τεχνικής, της οργανικής και της αξιακής σύνθεσης του κεφαλαίου και αναπτύσσουμε τις ποσοτικές σχέσεις που υπάρχουν μεταξύ της τεχνικής σύνθεσης του κεφαλαίου, της αξιακής σύνθεσης του κεφαλαίου, του ποσοστού υπεραξίας και της παραγωγικότητας της εργασίας.

Στο Ηλιοκέφαλο θέτουμε και λύνουμε το πρόβλημα της μεταμόρφωσης των αξιών σε τιμές παραγωγής στα πλαίσια του συστήματος παραγωγής που εισάγαμε στο Ηλιοκέφαλο, διατυπώνουμε τις συνθήκες ύπαρξης αναλογίας μεταξύ της τιμής παραγωγής και της αξίας ενός εμπορεύματος και αναπτύσσουμε τη μεθοδολογική αξία της μεταμόρφωσης των αξιών σε τιμές παραγωγής για την ανάλυση του «κεφαλαίου εν γένει», δηλ. της κεφαλαιακής σχέσης ανεξάρτητα από τις συγκεκριμένες μορφές ύπαρξης της.

Στο Ηλιοκέφαλο πραγματευόμαστε την αναπαραγωγή του συστήματος παραγωγής.

Αναπτύσσουμε τις έννοιες της απλής, της διευρυμένης και της φθίνουσας αναπαραγωγής, τις σχέσεις μεταξύ αναπαραγωγής του συστήματος και επισώρευσης κεφαλαίου και, στα πλαίσια των μαρξικών σχημάτων αναπαραγωγής ενός συστήματος με δυο τομείς παραγωγής, τις συνθήκες της απρόσκοπτης αναπαραγωγής.

Τις ίδιες αυτές συνθήκες διατυπώνουμε επίσης και για ένα σύστημα με τρεις τομείς, του οποίου ο τρίτος τομέας παράγει ένα εμπόρευμα που δεν είναι ούτε μισθιακό εμπόρευμα ούτε μέσο παραγωγής και το οποίο περιγράφουμε όχι με τη βοήθεια των μαρξικών σχημάτων αναπαραγωγής αλλά ενός πίνακα εισροών-εκροών. Η περιγραφή αυτή του συστήματος μας επι-

τρέπει να συγκρίνουμε και να συνδέσουμε τα μαρξικά σχήματα αναπαραγωγής με τους πίνακες εισροών-εκροών. Τέλος, το γεγονός ότι το νέο σύστημα αποτελείται και από ένα τρίτο τομέα που δεν παράγει ούτε μισθιακά αγαθά ούτε μέσα παραγωγής μας επιτρέπει να αναπτύξουμε τις μαρξικές έννοιες των αναπαραγωγικών και των μη αναπαραγωγικών αγαθών και τις σραφαϊκές έννοιες των βασικών και των μη βασικών αγαθών. Κλείνουμε το ΒΙο Κεφάλαιο με μια ανάλυση της αναπαραγωγής ως αναπαραγωγής των σχέσεων παραγωγής του συστήματος.

Στο ΒΙο Κεφάλαιο πραγματευόμαστε το εισοδηματικό κύκλωμα μιας οικονομίας, δηλ. την παραγωγή, την ιδιοποίηση, τη διάθεση και τη χρήση του προϊόντος μιας παρελθόντας περιόδου από τους επιμέρους τομείς της οικονομίας και από την οικονομία στο σύνολό της. Με τη βοήθεια ενός ενοποιημένου πίνακα εισροών-εκροών αναπτύσσουμε τις βασικές έννοιες της μοντέρνας, κεϋνεσιανής προέλευσης θεωρίας του εισοδηματικού κυκλώματος μιας κλειστής οικονομίας χωρίς δημόσιο τομέα (εισόδημα, κατανάλωση, απόταμίευση, επένδυση) και τις συσχετίζουμε με τις αντίστοιχες έννοιες της μαρξικής θεωρίας. Η ανάπτυξη αυτών των εννοιών γίνεται για την οικονομία στο σύνολό της. Στη συνέχεια όμως αναλύουμε το εισοδηματικό κύκλωμα της ίδιας αυτής οικονομίας προϋποθέτοντας ότι αποτελείται από τρεις τομείς παραγωγής.

Μετά την περιγραφή εκείνων των σχέσεων μιας οικονομίας με άλλες οικονομίες, οι οποίες αφορούν την παραγωγή, ιδιοποίηση, διάθεση και χρήση του εισοδήματος, περνάμε στην ανάλυση του εισοδηματικού κυκλώματος μιας ανοιχτής οικονομίας, μιας οικονομίας δηλ. που έχει σχέσεις με άλλες οικονομίες. Κατά την ανάλυση αυτή θεωρούμε την οικονομία στο σύνολό της κι όχι χωρισμένη σε τομείς.

Αμέσως μετά αναλύουμε το εισοδηματικό κύκλωμα μιας ανοιχτής οικονομίας με δύο τομείς παραγωγής, τον επιχειρηματικό και τον δημόσιο τομέα, και με τρεις τομείς ιδιοποίησης του εισοδήματος, τον επιχειρηματικό τομέα, τον δημόσιο τομέα και τον τομέα των νοικοκυριών.

Η ανάλυση, με την οποία κλείνουμε το ΒΙο Κεφάλαιο, είναι βέβαια συγχρόνως και μια ανάλυση του εισοδηματικού κυκλώματος των επιμέρους τομέων. Ως εκ τούτου μας επιτρέπει να

αναπτύξουμε στο αμέσως επόμενο και τελευταίο κεφάλαιο, στο VIIο Κεφάλαιο, τα σχήματα των Εθνικών Λογαριασμών μιας ανοιχτής οικονομίας. Στο VIIο Κεφάλαιο αναπτύσσουμε λοιπόν τα σχήματα Εθνικών Λογαριασμών.

Κλείνουμε το VIIο Κεφάλαιο και μ' αυτό το 1ο Μέρος αυτής της Εισαγωγής στην Πολιτική Οικονομία με μια σύγκριση των σχημάτων Εθνικών Λογαριασμών που αναπτύξαμε με τα σχήματα των Εθνικών Λογαριασμών της Ελλάδας που συντάσσει η Γενική Διεύθυνση Εθνικών Λογαριασμών του Υπουργείου Προεδρίας της Κυβερνήσεως. Η σύγκριση αυτή σκοπεύει στη διευκόλυνση της ανάγνωσης και κατανόησης των Εθνικών Λογαριασμών της Ελλάδας.

I. Ο κοινωνικός χαρακτήρας της παραγωγής

1. Γενικά

Η παραγωγή αποτελεί την υλική βάση κάθε κοινωνίας. Ο τρόπος παραγωγής δεν είναι όμως ο ίδιος σε όλες τις κοινωνίες. Η ιδιαιτερότητά του συνιστά τον λόγο της ιδιαιτερότητας του κοινωνικού της κάθε κοινωνίας, θεμελιώνει δηλ. το ίδιον της κοινωνικότητάς της. Η διακεκριμένη, ιδιαιτερη κοινωνικότητα μιας κοινωνίας είναι μορφή ύπαρξης, αλλά ταυτόχρονα και συνθήκη εξέλιξης του αντίστοιχου τρόπου παραγωγής.

Η παραγωγή, με την οποία θα ασχολήθουμε στα παρακάτω, είναι κοινωνική παραγωγή. Αυτό σημαίνει, ότι τα υποκείμενα της παραγωγής, οι επιμέρους παραγωγοί, δεν είναι Ροβινσώνες Κρούσοι, καθένας από τους οποίους παράγει μόνος χωρίς καμιά σχέση με τους υπολοίπους ό,τι χρειάζεται άμεσα και έμμεσα για να ικανοποιήσει τις ανάγκες και τις επιθυμίες του. Κάθε παραγωγός δεν θα μπορούσε να παράγει ό,τι παράγει, εάν και οι υπόλοιποι δεν παρήγαγαν ό,τι παράγουν. Διότι η παραγωγή των τελευταίων είναι εν μέρει άμεσα, εν μέρει έμμεσα προϋπόθεση της δικής του παραγωγής: παράγει εκείνες τις υλικές προϋποθέσεις της παραγωγής του (μέσα παραγωγής και κατανάλωσης), τις οποίες δεν παράγει αυτός ο ίδιος.

Ο κοινωνικός χαρακτήρας της παραγωγής σημαίνει λοιπόν, ότι υπάρχει καταμερισμός της συνολικής εργασίας των παραγωγών στους επιμέρους παραγωγούς και συγχρόνως, στην εργασιακή διαδικασία κάθε επιμέρους παραγωγού, συνδυασμός των εργασιών των επιμέρους παραγωγών, δηλ. ότι υπάρ-

χει κοινωνικός καταμερισμός και κοινωνικός συνδυασμός της εργασίας — κοινωνικός καταμερισμός της εργασίας, διότι κάθε παραγωγός δεν παράγει όλα όσα χρειάζεται ή μόνον ό, τι χρειάζεται σε μέσα παραγωγής και κατανάλωσης, και κοινωνικός συνδυασμός της εργασίας, διότι σε κάθε μεμονωμένη διαδικασία παραγωγής δεν εισέρχεται μόνον η εργασία του αντιστοίχου παραγωγού (συλλογικού ή μη), αλλά έμμεσα, υπό τη μορφή μέσων παραγωγής καθώς και μέσων κατανάλωσης (δηλ. μέσων αναπαραγωγής της εργασιακής δύναμης του εν λόγω πιπραγωγού), και η εργασία των άλλων παραγωγών.

Δια του κοινωνικού καταμερισμού και συνδυασμού της εργασίας γίνονται η *ιδιωτική* εργασία των επιμέρους παραγωγών κοινωνική εργασία και η *ιδιωτική* παραγωγή τους κοινωνική παραγωγή.

Ο τρόπος, κατά τον οποίο συντελείται ο κοινωνικός καταμερισμός και συνδυασμός της εργασίας, ο τρόπος δηλ., κατά τον οποίο συντελείται η κοινωνικοποίηση της εργασίας και της παραγωγής, είναι μορφικός προσδιορισμός της συγκεκριμένης κοινωνίας, ο οποίος περιγράφει το περιεχόμενο και την ουσία του ιδίου της κοινωνικότητάς της.

2. *Τρόποι διαμεσολάβησης του κοινωνικού χαρακτήρα της εργασίας και της παραγωγής*

a) *Γενικά*

Η κοινωνικοποίηση της εργασίας και της παραγωγής ή είναι άμεση και συνειδητή πράξη των ίδιων των άμεσων παραγωγών ή συντελείται έμμεσα.

Πώς διαμεσολαβείται στην κοινωνία μας, στην αστική κοινωνία, στην οποία προφανώς δεν είναι άμεση και συνειδητή πράξη των άμεσων παραγωγών, δηλ. των εργατών ή, γενικότερα, των εργαζομένων; Πώς γίνεται, καίτοι εδώ οι παραγωγοί, δηλ. οι επιχειρηματίες-καπιταλιστές, είναι ιδιωτικοί, αυτόνομοι και μεταξύ τους ανεξάρτητοι παραγωγοί, δηλ. ιδιοκτήτες των

μέσων και των αποτελεσμάτων της παραγωγής τους, οι ιδιωτικές εργασίες και παραγωγές τους να συνδυάζονται σε κοινωνική εργασία και σε κοινωνική παραγωγή; Πώς συμβαίνει, ένας παραγωγός που χρειάζεται για την παραγωγή του, χάλυβος π.χ., μεταξύ άλλων σιδηρομετάλλευμα, το οποίο δεν παράγει ο ίδιος, να βρίσκεται στην κατοχή του σιδηρομεταλλεύματος, το οποίο χρειάζεται, το οποίο όμως παρήγαγε όχι αυτός ο ίδιος, αλλά κάποιος άλλος;

Για να γίνει κατανοητή η ιδιαιτερότητα του αστικού, του καπιταλιστικού δηλ. τρόπου διαμεσολάβησης της κοινωνικοποίησης της εργασίας και της παραγωγής, θα περιγράψουμε, πριν ασχοληθούμε με αυτόν τον ίδιο, τον τρόπο, με τον οποίο συντελείται η κοινωνικοποίηση της εργασίας και της παραγωγής σε δυο πλασματικούς (ή εν μέρει μόνον πλασματικούς) κοινωνικούς σχηματισμούς. Οι κοινωνικοί αυτοί σχηματισμοί μας ενδιαφέρουν μόνο στο μέτρο που ο τρόπος, κατά τον οποίο συντελείται σ' αυτούς η κοινωνικοποίηση της εργασίας και της παραγωγής, χαρακτηρίζεται από στοιχεία, τα οποία ή λείπουν παντελώς από τον καπιταλιστικό τρόπο κοινωνικοποίησης της εργασίας και της παραγωγής ή αποτελούν στοιχεία του, που, χωρίς να τον προσδιορίζουν πλήρως, συνιστούν λογικές (και ιστορικές) προϋποθέσεις των ιδιαζόντων στοιχείων του — στο μέτρο λοιπόν που ο τρόπος, κατά τον οποίο συντελείται σ' αυτούς η κοινωνικοποίηση της εργασίας και της παραγωγής, μας βοηθά να διακρίνουμε και να κατανοήσουμε την ιδιαιτερότητα του καπιταλιστικού τρόπου κοινωνικοποίησης της εργασίας και της παραγωγής.

Οι δυο αυτοί κοινωνικοί σχηματισμοί, στους οποίους αναφέρεται για τον ίδιο λόγο και ο Μαρξ, είναι η μαρξική «κοινωνία ελεύθερων ανθρώπων» (ή «ένωση ελεύθερων συνεταιριζόμενων παραγωγών») και η κοινωνία ανεξάρτητων παραγωγών, οι οποίοι δεν χρησιμοποιούν ξένη εργασιακή δύναμη και είναι ιδιοκτήτες των μέσων και συνεπώς και των αποτελεσμάτων της παραγωγής τους.

β) Η κοινωνικοποίηση της εργασίας και της παραγωγής σε μια «κοινωνία ελεύθερων ανθρώπων»

Ας φαντασθούμε μια κοινότητα ελεύθερων ανθρώπων με τα ακόλουθα χαρακτηριστικά:

Τα μέσα παραγωγής, στα οποία συγκαταλέγουμε, όταν χρησιμοποιούνται στη διαδικασία παραγωγής, και τη γη καθώς και τους λοιπούς φυσικούς πόρους, είναι ιδιοκτησία της κοινότητας. Η εργασιακή δύναμη κάθε μέλους της κοινότητας είναι βέβαια κτήμα του· δεν μπορεί όμως να την ξοδέψει ή να μην την ξοδέψει κατά βούληση, αλλά είναι υποχρεωμένο να την ξοδέψει και μάλιστα υπό τις συνθήκες και κατά τον τρόπο που ορίζει η κοινότητα.

Η κοινότητα διαπιστώνει τις ανάγκες και επιθυμίες των μελών της ως ατόμων και ως κοινότητας, ορίζει ποιες απ' αυτές πρέπει, και, στη βάση των μέσων παραγωγής και της εργασιακής δύναμης που βρίσκονται στη διάθεσή της, μπορούν να ικανοποιηθούν και κατανέμει καταλλήλως τα μέσα παραγωγής της και την εργασιακή δύναμη των μελών της στους διάφορους τομείς και στις διάφορες μονάδες παραγωγής για την παραγωγή των μέσων προς ικανοποίηση των παραπάνω αναγκών και επιθυμιών. Το προϊόν της συνολικής διαδικασίας παραγωγής αποτελείται από μέσα παραγωγής και μέσα κατανάλωσης. Η κοινότητα αποφασίζει για την τελική χρήση του συνολικού προϊόντος. Αποφασίζει λοιπόν συν τοις άλλοις, ποιο μέρος των παραχθέντων μέσων κατανάλωσης και με ποιον τρόπο διανέμεται στα μέλη της, σ' αυτά που εργάζονται καθώς και σ' αυτά που δεν άρχισαν ακόμη να εργάζονται ή δεν εργάζονται πλέον, για ιδιωτική κατανάλωση. Τα μέλη της κοινότητας μπορούν να μετέχουν σ' αυτό το προς ιδιωτική κατανάλωση μέρος του συνολικού προϊόντος ανάλογα με τις ανάγκες τους ή ανάλογα με το ποσοστό της εργασίας τους στη συνολική εργασία. Η διανομή αυτού του μέρους του συνολικού προϊόντος στα μέλη της κοινότητας εξαρτάται βέβαια από τη βαθμίδα της ιστορικής εξέλιξης και από την ιδιαίτερη μορφή της κοινωνικής οργάνωσης της κοινότητας, είναι όμως πάντα συνειδητή πράξη των μελών της και συνεπώς μια άμεσα κοινωνικοποιημένη διαδικασία.

Η διαπίστωση των προς ικανοποίηση αναγκών και επιθυμιών της κοινότητας και η αντίστοιχη κατανομή των μέσων παραγωγής και της εργασιακής δύναμης, συνεπώς ο κοινωνικός καταμερισμός της εργασίας, η κοινωνικοποίηση δηλ. της εργασίας και της παραγωγής, είναι εδώ συνειδητή πράξη της κοινότητας των άμεσων παραγωγών. Η (ιδιωτική) εργασία και παραγωγή των επιμέρους παραγωγών είναι άμεσα κοινωνικοποιημένη, άμεσα κοινωνική εργασία και παραγωγή. Όσον αφορά την εργασία, ο κοινωνικός καταμερισμός της εργασίας δεν μεταμορφώνει μόνο την ιδιωτική εργασία των επιμέρους παραγωγών σε κοινωνική εργασία, μεταμορφώνει και τη συγκεκριμένη χρήσιμη εργασία τους, την εργασία τους δηλ. που παράγει ορισμένα χρήσιμα (=κατάλληλα προς ικανοποίηση ορισμένων αναγκών ή επιθυμιών) πράγματα, σε εν γένει χρήσιμη εργασία, σε εργασία δηλ. που παράγει εν γένει χρήσιμα πράγματα. Αυτό ισχύει για κάθε μορφή κοινωνικού καταμερισμού της εργασίας. Στη δεδομένη μορφή του κοινωνικού καταμερισμού της εργασίας όμως, η μεταμόρφωση αυτή της ιδιωτικής, συγκεκριμένης, χρήσιμης εργασίας σε κοινωνική εν γένει χρήσιμη εργασία συντελείται άμεσα ως συνειδητή πράξη της κοινότητας των άμεσων παραγωγών.

Όσον αφορά την παραγωγή τους, οι επιμέρους παραγωγοί (οι μονάδες παραγωγής) και οι κάτοχοι της εργασιακής δύναμης (τα μέλη της κοινότητας) δεν είναι αυτόνομες και μεταξύ των ανεξάρτητες «μονάδες», αλλά εξαρτώνται από την κοινότητα, η οποία και καθορίζει τις μεταξύ των σχέσεις που αφορούν την παραγωγή, δηλ. τις μεταξύ των σχέσεις παραγωγής. Οι σχέσεις αυτές είναι εδώ άμεσα κοινωνικές, διότι η διαμόρφωσή τους είναι συνειδητή πράξη της κοινότητας, δηλ. των μελών της.

Άμεσα κοινωνικό είναι και το προϊόν της διαδικασίας παραγωγής. Διότι όχι μόνον η διαδικασία παραγωγής του, αλλά και η κατανομή του στις διάφορες χρήσεις και ιδιαίτερα η κατανομή του προς ιδιωτική κατανάλωση προοριζόμενου μέρους του στα μέλη της κοινότητας είναι σύμφωνα με τα παραπάνω άμεσα κοινωνική. Αυτός ο άμεσα κοινωνικός χαρακτήρας της παραγωγής σημαίνει, ότι η διαδικασία παραγωγής είναι απλώς και μόνον διαδικασία εργασίας προς παραγω-

γή αξιών χρήσης (ή αγαθών), πραγμάτων δηλ. και υπηρεσιών προς ικανοποίηση αναγκών και επιθυμιών της κοινότητας και των μελών της, χρησίμων πραγμάτων και υπηρεσιών. Άμεσος και αποκλειστικός σκοπός της διαδικασίας παραγωγής είναι η δια της εργασίας παραγωγή αξιών χρήσης. Τα προϊόντα της συνεπώς είναι απλώς και μόνο χρήσιμα προϊόντα εργασίας.

Άλλα παραδείγματα άμεσα κοινωνικοποιημένης εργασίας και παραγωγής είναι η παραγωγή μιας αυτάρκους αγροτικής πατριαρχικής οικογένειας καθώς και η παραγωγή των παραδοσιακών κοινοτήτων στο κατώφλι της ιστορίας των περισσότερων μη πρωτόγονων λαών (π.χ. της αρχαίας ινδικής κοινότητας).

- γ) **Η κοινωνικοποίηση της εργασίας και της παραγωγής σε μια κοινωνία ανεξάρτητων παραγωγών, οι οποίοι είναι ιδιοκτήτες των μέσων της παραγωγής τους και δεν χρησιμοποιούν ξένη εργασιακή δύναμη**

Ας φαντασθούμε μια κοινωνία ανεξάρτητων παραγωγών, οι οποίοι είναι ιδιοκτήτες των μέσων (παραχθέντων και μη) της παραγωγής τους και δεν χρησιμοποιούν ξένη εργασιακή δύναμη. Υποθέτουμε, ότι κανένας από αυτούς τους παραγωγούς δεν παράγει ο ίδιος όλα όσα χρειάζεται για την παραγωγή του και την κατανάλωσή του.

Οι παραγωγοί αυτοί, επειδή δεν χρησιμοποιούν ξένη εργασιακή δύναμη, είναι και άμεσοι παραγωγοί, παράγουν δηλ. ξοδεύοντας τη δική τους μόνον εργασιακή δύναμη.

Το γεγονός, ότι κανένας τους δεν παράγει όλα όσα χρειάζεται για την παραγωγή του και την κατανάλωσή του, σημαίνει, ότι καθένας τους παίρνει ορισμένα από τα προϊόντα ή όλα τα προϊόντα που χρειάζεται για την παραγωγή και την κατανάλωσή του από τους άλλους παραγωγούς και συνεπώς ότι ο ίδιος παράγει και προϊόντα που δεν χρειάζεται αυτός ο ίδιος, αλλά οι άλλοι παραγωγοί. Υπάρχει λοιπόν κοινωνικός καταμερισμός και συνδυασμός εργασίας.

Πώς διαμεσολαβείται όμως εδώ ο κοινωνικός καταμερισμός της εργασίας;

Κάθε παραγωγός είναι ανεξάρτητος από τους υπόλοιπους παραγωγούς, διότι είναι ιδιοκτήτης των αντικειμενικών και υποκειμενικών όρων της παραγωγής του, δηλ. των μέσων παραγωγής και της εργασιακής δύναμης που χρησιμοποιεί, και συνεπώς και των προϊόντων της. Είναι επίσης αυτόνομος, διότι αποφασίζει ο ίδιος αυτόνομα τι θα παράγει και πώς θα το παράγει. Πώς γίνεται όμως, υπ' αυτές τις συνθήκες κάθε παραγωγός να βρίσκεται στην κατοχή εκείνων των απαραίτητων για την παραγωγή του και την κατανάλωσή του προϊόντων, τα οποία δεν παρήγαγε ο ίδιος, αλλά άλλοι;

Στον κοινωνικό σχηματισμό που περιγράψαμε παραπάνω η κοινότητα των παραγωγών κατένεμε στους παραγωγούς τα μέσα παραγωγής και κατανάλωσης, τα αναγκαία για την παραγωγή τους και την κατανάλωσή τους. Στον δεδομένο κοινωνικό σχηματισμό δεν υπάρχει τέτοιος θεσμός. Επίσης σ' αυτό τον σχηματισμό αποκλείεται προφανώς, ο κάθε παραγωγός να παίρνει ό,τι χρειάζεται — αλλά δεν παράγει ο ίδιος — απ' αυτούς που το παράγουν διαβεβαιώνοντάς τους απλώς, ότι του είναι αναγκαίο για την παραγωγή και την κατανάλωσή του. 'Οπως και ο ίδιος αποκλείεται να δίνει στους άλλους ό,τι τους δίνει, απλώς και μόνο επειδή τον διαβεβαιώνουν πως τους είναι απαραίτητο. Διότι, αν είχε έτσι το πράγμα, τότε δεν θα ήταν ιδιοκτήτες των προϊόντων τους και μεταξύ των ανεξάρτητοι.

Κάθε παραγωγός παίρνει ό,τι χρειάζεται, ανταλλάσσοντας δικά του με ξένα προϊόντα. Συνεπώς παίρνει ό,τι χρειάζεται μόνον στον βαθμό που προσφέρει δικά του προϊόντα προς ανταλλαγή. Η ανταλλαγή λοιπόν είναι αυτή που διαμεσολαβεί τον κοινωνικό καταμερισμό της εργασίας στον δεδομένο κοινωνικό σχηματισμό. Η ανταλλαγή αυτή είναι, όπως θα δούμε, ανταλλαγή ισοδυνάμων. Σε τι συνίσταται η ισοδυναμία των ανταλλασσόμενων προϊόντων είναι ένα σημαντικό ζήτημα, το οποίο θα μας απασχολήσει αργότερα. Εδώ θέλουμε να τονίσουμε μόνον, ότι στον δεδομένο κοινωνικό σχηματισμό, ο κοινωνικός καταμερισμός της εργασίας και επομένως η κοινωνικοποίηση της εργασίας και της παραγωγής, αυτό δηλ. που μεταμορφώνει τους μεμονωμένους και ανεξάρτητους παραγωγούς, παρά την ανεξαρτησία τους, σε αλληλοεξαρτούμενα μέλη ενός κοινωνικού σχηματισμού και το σύνολό τους σε κοινωνία,

δεν είναι συνειδητή πράξη των παραγωγών, αλλά διαμεσολαβείται, ανεξάρτητα από τη βούληση και τη συνείδησή τους, από την ανταλλαγή. Οι αλληλοεξαρτήσεις μεταξύ των παραγωγών, οι οποίες αποτελούν το περιεχόμενο του κοινωνικού καταμερισμού της εργασίας, της κοινωνικοποίησης, δηλ. της εργασίας και της παραγωγής, είναι οι μεταξύ των παραγωγών υπάρχουσες σχέσεις παραγωγής.

Η ανταλλαγή, για την οποία γίνεται λόγος εδώ, δεν είναι άμεση ανταλλαγή προϊόντων, δηλ. αντιπραγματισμός, αλλά διαμεσολαβούμενη από το χρήμα ανταλλαγή, ανταλλαγή προϊόντων με χρήμα και χρήματος με προϊόντα, αγοραπωλησία.

Η ανταλλαγή καθεαυτή σημαίνει, ότι ο άμεσος σκοπός της παραγωγής κάθε παραγωγού δεν είναι η ικανοποίηση ιδίων αναγκών και επιθυμιών, αλλά η πώληση. Κάθε παραγωγός παράγει λοιπόν για τους άλλους, για την αγορά. Και δεν παράγει ό,τι έχουν ανάγκη οι άλλοι, αλλά ό,τι μπορούν να πληρώσουν, δηλ. όχι γενικά γι' αυτούς που έχουν ανάγκη, αλλά γι' αυτούς που έχουν ανάγκη και μπορούν να πληρώσουν. Συνεπώς δεν παράγει απλώς αξίες χρήσης, αλλά αξίες χρήσης που συγχρόνως είναι και ανταλλακτικές αξίες, δεν παράγει δηλ. απλώς αγαθά, αλλά εμπορεύματα. Η παραγωγή του δεν είναι απλώς παραγωγή αγαθών, αλλά παραγωγή εμπορευμάτων, εμπορευματική παραγωγή. Η διαδικασία παραγωγής του δεν είναι απλώς διαδικασία εργασίας, αλλά και διαδικασία αξιοποίησης.

Με την ανταλλαγή και τον διπλασιασμό των αξιών χρήσης σε αξίες χρήσης και σε ανταλλακτικές αξίες τα προϊόντα της εργασίας μεταμορφώνονται σε εμπορεύματα. Συγχρόνως η ιδιωτική εργασία κάθε ανεξάρτητου παραγωγού μεταμορφώνεται σε κοινωνική εργασία και η συγκεκριμένη χρήσιμη εργασία του σε εν γένει χρήσιμη εργασία, σε εργασία εν γένει, γενική ή αφηρημένη εργασία. Αντιστοίχως η ιδιωτική παραγωγή του μεταμορφώνεται, όπως ήδη αναφέραμε, σε παραγωγή εμπορευμάτων, σε εμπορευματική κι έτσι σε κοινωνική παραγωγή. Η εργασία και η παραγωγή των ανεξάρτητων παραγωγών που περιγράψαμε είναι ως γενική εργασία, ως εργασία προς παραγωγή εμπορευμάτων, και ως εμπορευματική παραγωγή κοινωνική εργασία και κοινωνική παραγωγή. Η κοινωνικοποίησή

τους διαμεσολαβείται από την ανταλλαγή και ο κοινωνικός τους χαρακτήρας εκφράζεται στην ανταλλαγή.

Συνοψίζοντας τα παραπάνω, μπορούμε να πούμε, ότι στον δεδομένο κοινωνικό σχηματισμό η ανταλλαγή, ο ανώνυμος δηλ. μηχανισμός της αγοράς, διαμεσολαβεί χωρίς τη θέληση και τη γνώση των παραγωγών τον κοινωνικό καταμερισμό της εργασίας, την κοινωνικοποίηση δηλ. της εργασίας και της παραγωγής, και συγκροτεί τους μεμονωμένους και ανεξάρτητους παραγωγούς σε κοινωνία.

δ) Οι προϋποθέσεις της εμπορευματικής παραγωγής

Σύμφωνα με τα παραπάνω, οι προϋποθέσεις της εμπορευματικής παραγωγής είναι οι ακόλουθες:

- α) ο κοινωνικός καταμερισμός της εργασίας και
- β) η ύπαρξη αυτόνομων, ανεξάρτητων παραγωγών.

Όταν είναι δεδομένη μόνον η πρώτη προϋπόθεση, όταν δηλ., όπως στην «κοινωνία ελεύθερων ανθρώπων» που περιγράψαμε, υπάρχει μεν κοινωνικός καταμερισμός της εργασίας, οι επιμέρους παραγωγοί δεν είναι όμως αυτόνομοι και μεταξύ των ανεξάρτητοι, τότε η παραγωγή δεν είναι εμπορευματική παραγωγή. Διότι η έλλειψη αυτονομίας και ανεξαρτησίας των μεμονωμένων παραγωγών σε συνδυασμό με την ύπαρξη κοινωνικού καταμερισμού εργασίας σημαίνει ύπαρξη ενός οργάνου (είτε αυτό είναι το σύνολο των παραγωγών είτε ένα άλλο όργανο), το οποίο οργανώνει άμεσα τον κοινωνικό καταμερισμό της εργασίας. Όταν, αντιθέτως, δεδομένη είναι μόνο η δεύτερη προϋπόθεση, τότε, λόγω της έλλειψης κοινωνικού καταμερισμού (και συνδυασμού) της εργασίας, κάθε παραγωγός παράγει ο ίδιος όλα αυτά που χρειάζεται για την παραγωγή και την κατανάλωσή του και μόνον αυτά. Μεταξύ των επιμέρους παραγωγών δεν υφίσταται καμιά οικονομική σχέση. Συνεπώς το σύνολό τους δεν συνιστά κοινωνικό σχηματισμό, δεν αποτελεί κοινωνία.

Οι αυτόνομοι και μεταξύ των ανεξάρτητοι παραγωγοί της δεύτερης προϋπόθεσης δεν είναι κατ' ανάγκη ιδιοκτήτες των μέσων της παραγωγής τους και των προϊόντων τους. Δεδομένου του κοινωνικού καταμερισμού της εργασίας, για να είναι η

παραγωγή τους εμπορευματική παραγωγή, αρκεί, οι παραγωγοί αυτοί να έχουν το δικαίωμα διάθεσης των μέσων της παραγωγής τους και των προϊόντων τους. Στα σοσιαλιστικά κράτη π.χ. ιδιοκτήτης των μέσων παραγωγής είναι το κράτος. Οι (μη ιδιωτικές ή συνεταιριστικές) επιχειρήσεις έχουν στο γενικό πλαίσιο που ορίζει το κράτος το δικαίωμα διάθεσης των μέσων παραγωγής και των προϊόντων τους. Κάθε επιχείρηση είναι μερικά ανεξάρτητη από το κράτος και ανεξάρτητη από τις άλλες επιχειρήσεις. Η παραγωγή των επιχειρήσεων είναι εμπορευματική παραγωγή και οι μεταξύ των σχέσεις εμπορευματικές σχέσεις. Μόνο οι σχέσεις μεταξύ των επιχειρήσεων, οι οποίες ανήκουν στην ίδια «Ένωση επιχειρήσεων λαϊκής ιδιοκτησίας» δεν είναι αποκλειστικά εμπορευματικές σχέσεις. Δεν σκοπεύουμε να περιγράψουμε εδώ τον τρόπο, με τον οποίο διαμεσολαβείται στις σύγχρονες σοσιαλιστικές οικονομίες ο κοινωνικός καταμερισμός της εργασίας, η κοινωνικοποίηση δηλ. της εργασίας και της παραγωγής. Αρκούμεθα μόνον να σημειώσουμε, ότι διαμεσολαβείται όχι μόνον από την εμπορευματική ανταλλαγή, αλλά και από τον κρατικό προγραμματισμό της διαδικασίας παραγωγής.¹

ε) Η κοινωνικοποίηση της εργασίας και της παραγωγής στην αστική (καπιταλιστική) κοινωνία

Κι ερχόμαστε στο ζήτημα που μας ενδιαφέρει πρώτιστα: Πώς διαμεσολαβείται η κοινωνικοποίηση της εργασίας και της παραγωγής στην κοινωνία, στην οποία ζούμε, στην καπιταλιστική κοινωνία. Οι καπιταλιστικοί παραγωγοί, οι επιχειρηματίες-καπιταλιστές, διαφέρουν από τους παραγωγούς του κοινωνικού σχηματισμού, στον οποίον αναφερθήκαμε τελευταία, κατά το εξής: δεν παράγουν ξοδεύοντας τη δική τους (ή μόνο

1. Δες επί αυτού: Γιώργος Σταμάτης, Σχέδιο και αγορά στις σοσιαλιστικές οικονομίες, Εκδόσεις Κριτική, Αθήνα χ.χ. (1988) και του ιδίου, Οι λειτουργίες του οικονομικού προγράμματος και της αγοράς στις σοσιαλιστικές οικονομίες, «Τεύχη Πολιτικής Οικονομίας», Τεύχος 3, Αθήνα, Φθινόπωρο 1988, σελ. 7-23.

τη δική τους), αλλά (και) ξένη εργασιακή δύναμη. Πώς όμως αποκτούν την ξένη εργασιακή δύναμη που χρειάζονται για την παραγωγή τους; Προφανώς αγοράζοντάς την.

Στην καπιταλιστική κοινωνία είναι λοιπόν και η εργασιακή δύναμη εμπόρευμα.

Το γεγονός, ότι η εργασιακή δύναμη είναι εμπόρευμα προϋποθέτει, ότι οι φυσικοί της κάτοχοι είναι υπό την εξής διττή έννοια ελεύθεροι:

- α) Είναι ελεύθερα πρόσωπα που δεν υπόκεινται σε καμιά σχέση προσωπικής υποτέλειας ή εξάρτησης (δουλεία, δουλοπαροικία κλπ.). Μπορούν να διαθέσουν ελεύθερα, συνεπώς και να πουλήσουν την εργασιακή τους δύναμη.
- β) Είναι «ελεύθεροι», δηλ. απαλλαγμένοι, χωρισμένοι, όπως λέει ο Μαρξ, από τα μέσα παραγωγής. Δεν κατέχουν μέσα παραγωγής.

Την ιστορική διαδικασία του χωρισμού των άμεσων παραγωγών από τα μέσα παραγωγής τους ονομάζει ο Μαρξ «πρωταρχική επισώρευση». Η στέρηση των εργαζομένων από τα μέσα παραγωγής τους, που αποτελούν και τα μέσα επιβίωσής τους, τους αναγκάζει, για να ζήσουν, να πουλούν το μόνο πράγμα που κατέχουν, την εργασιακή τους δύναμη, στους κατόχους των μέσων παραγωγής. Αυτό μετατρέπει τους εργαζόμενους σε (μισθωτούς) εργάτες, τα μέσα παραγωγής σε κεφάλαιο και τους ιδιοκτήτες των μέσων παραγωγής σε καπιταλιστές.

Ο καπιταλιστής είναι ιδιοκτήτης μέσων παραγωγής, ο ιδιοκτήτης μέσων παραγωγής δεν είναι όμως πάντα καπιταλιστής. Οι ανεξάρτητοι παραγωγοί, οι οποίοι παράγουν χρησιμοποιώντας ιδιόκτητα μέσα παραγωγής και ξοδεύοντας τη δική τους μόνο εργασιακή δύναμη, είναι βέβαια ιδιοκτήτες μέσων παραγωγής, όχι όμως καπιταλιστές.

Καπιταλιστής είναι εκείνος ο κάτοχος μέσων παραγωγής (ιδίων ή ξένων, δηλ. μισθωμένων), ο οποίος παράγει για δικό του λογαριασμό χρησιμοποιώντας αυτά τα μέσα παραγωγής και ξένη εργασιακή δύναμη που αγοράζει ως εμπόρευμα.

Κεφάλαιο ονομάζουμε τα μέσα παραγωγής του καπιταλιστή. Έτσι το κεφάλαιο αποτελείται, από υλική άποψη, από μέσα παραγωγής, τα μέσα παραγωγής όμως δεν παίρνουν